

VII. FEJEZET.

Erdőhátság.

1. *A királyi ispánság falvai.* 2. *A Becsegergely nemzetség szál-
lásterülete.* 3. *A Zóvárd és Barsa nem birtoktöredékei.*

A mezőség középső részén elterülő kismemes falutömböt délről nagybirtokok vették körül. A Feketekörös mentén, mint azt már adatokkal bizonyítottuk, hatalmas bükkös-tölgyes erdőségek voltak, melyek még a XVIII. század második felében is többé-kevésbé összefüggésben állottak a béli begyek irtatlan rengetegeivel. Az erdőségek azonban csak hátráltatták, de meg nem akadályozták a magyarság előre nyomulását. A Szalonta melletti Keszi, Árpád és a Feketeköröstől délre fekvő Váras-, Sámoly-, Csanakeszi és Kecskés-kér községek neve mutat rá a települések egyik legkorábbi rétegére és egyben érzékelteti a lakott terület X. század végi kiterjedését.¹ A vidék betelepítése a királyi hatalom és két nemzetség, a Becsegergely és Zóvárd nem munkájának tekinthető. A három telepítési tényező közül a legkorábbi a királyi hatalom. Munkájának eredményét főként a kisbirtokos tömbbel határos részen szemlélhetjük. Ezeknek a falvaknak az eredete egy lehet amazokéval és hogy fejlődésük később más irányt vett, az a széleken mindig jobban érvényesülő idegen erőknek tulajdonítható.

1. A királyi uradalom telepítő munkája az Erdőháton a XIII. század elejére befejeződött, a vele kapcsolatba hozható községek már mind kialakultak. Árpád község gyökerei — mint említettük — a X. századba nyúlnak vissza. Ugyanerre a századra jellemző Szalonta neve is, mely Suleta szláv személynévből alakult.² Lehetséges, de egyáltalán nem bizonyos, hogy alapításánál szláv telepéseknek is volt valami szerepük. A szláv-ság csak egy falu megalapításával járult hozzá a vidék benépesítéséhez. Ez a feketekörösmenti rengetegben fekvő Tóti, a mai Feketetót elődje, amelyet a XII. században idehozott telepe-

¹ Kniezsa I. m. 371. l.

² Kniezsa I. szíves közlése.

sek építettek fel. Kölesér kialakulását legkésőbb a XI—XII. század fordulójára kell tennünk. Korai megalapítására nem annyira abból a jelentős, mondhatni központi szerepből következtetünk, melyet a középkorban a megye déli része életében játszott, mint inkább a hozzákapcsolódó egyházi és világi szervezeti beosztásból. Mivel a váradi püspökség feketekörösmenti egyházait összefogó főesperesi kerület róla kapta nevét,³ fel kell tételeznünk, hogy a főesperességek elhatárolódása idején, ami a XII. század elejére bizonyára megtörtént, Kölesér fennállott és már akkor is a vidék jelentősebb települései közé tartozott. A déli részekre eső két tizedszedő districtus neve hasonlóképpen innen származik. Madarász első lakói a királyi uradalom vadászó népeihez tartoztak és falujukat a XII. század folyamán ülhették meg.

Ugyanekkor keletkezett a vidék másik városias települése, Tamáshida. Létét, legalább is nagy részben, nem a vár-birtokok magyar népének köszönhetné. Rogerius mester, a tatárjárás borzalmainak krónikása „nagy német falu”-nak mondja.⁴ Az idegen lakosságnak tulajdonítható, hogy nyugati városok módjára már a tatárjárás előtt falakkal volt megerősítve.⁵ Magyar neve és későbbi népi viszonyai azonban nem zárják ki annak a lehetőségét, hogy itt, a Feketekörös fontos átkelőhelyénél, volt már valami kis korábbi magyar község és abba telepedtek be a németek, azt formálták át és fejlesztették várossá. Rogerius feljegyezte, hogy a tatárok a város elfoglalása után a lakosság közül azokat, „akiket megtartani nem akartak”, felkoncolták.⁶ Bárminth is értelmezzük ezt a kitételt, a tatárjárás a német népsziget számára olyan érvágást jelentett, melyet kiheverni többé soha nem tudott. A soraiba vágott réseket a környező falvak színmagyar jobbágysága töltötte ki állandó beszivárgásával, amit az is megkönnyített, hogy a város a tatárjárás után magánkézre került⁷ s ezzel elszigeteltsége megszűnt. A német lakosság letelepedése a XII. századi nagy nyugati bevándorlással hozható kapcsolatba. Erre az időre mutat romokban meglevő szép, tiszta románstílusú temploma építésének valószínű ideje is.⁸ A gyepesmenti vízjárásos helyeken űzött pásztorkodással két falu neve kapcsolatos: Tulkáé és Barmodé. A csiráját jelentő pásztorszállásból mindkettő még a XIII. század előtt faluvá fejlődött. Tulkára 1215 óta vannak írásos adataink,⁹ Barmodot

³ Bunyitay, III. 466. és k. l.

⁴ Scriptorum, II. 578. l.: „rersus Pontem Thome magnam Theutonicorum villam...”

⁵ u. o.

⁶ Scriptorum, 579. l.: „quos tenere noluerant”...

⁷ 1341: Anjou, IV. 148. l. — 1393: Br. Révay lvt. (Bunyitay jegyz.)

⁸ Bunyitay, III. 473—5. l.

⁹ VárReg. 129.

egy 1273. évi oklevél említi,¹⁰ mely a váradi püspökség tatárjárás előtti birtokait sorolja fel. Kétségtelen tehát, hogy a község a század első felében is állott. A századfordulóra tehetjük Bélsok megalapítását. Mint a neve is mutatja, erdős területen kialakult irtásfalú volt.¹¹

7. sz. vázlat.

A királyi uradalom bomlásával ezeknek a falvaknak más lett a sorsuk, mint északi szomszédaiknak. Egy részük, mint Árpád, Bélsok, Madarász, Szalonta, Tamáshida és Tulka a kialakuló nemesség vagyont gyarapította. Barmodot és Kölesért a váradi egyház kapta meg. Kölesér később központja lett a püspökség újabb szerzeményeinek. A szegény nemesség — úgy látszik — kisebb ellenállást tudott tanúsítani a nyugat felé terjeszkedő egyházi birtokkal szemben, melynek a középkor végére több falut sikerült is felszívnia. Így lett a klérusé Tulka, Pata és Pataósi.¹² Az egyházi nagybirtok mellett a világi latifundium is hódított el a középnemes falvakból: Árpádról és Bélsokról a Csákyak szorították ki a birtokosokat.¹³ Végeredményben a középbirtokosság kezén csak három falu maradt meg: Madarász, Szalonta és Tamáshida. A nagybirtok térfog-

¹⁰ Zim.-Wer., I. 122. l.

¹¹ Pais: Bélsok. (M. Ny., 1914. 255. és k. l.)

¹² 1291: Jakubovich, 358. l.

¹³ 1397 és 1423: Csáky, I. 199., 324. l. — 1399: Dl. 8483.

lalása a jobbágnépeség számának növekedését hozta magával.

Egykori királyi területen, de már nem a királyi népek alapították Patát és Pataósit a XII—XIII. század fordulóján. Az alapító és nevetadó első tulajdonosra a XIII. század elejéről több adatunk maradt.¹⁴ A család birtokviszonyaiból úgy látszik, hogy tagjai királyi serviensek voltak. Talán a tatárjárás sepegte el őket, mert a két falu a XIII. század végén már a váradi püspöké és a megtelepítő familiának teljesen nyoma veszett.

2. Az említett két nemzetség közül a telepítésben a Becsegergely-nem szerepe volt a jelentősebb. Törzsbirtokai a szomszédos zarándi részekben feküdtek és ott volt a közös monostor, Dénesmonostora is.¹⁵ A Feketekörös jobbpartján elterülő birtokait királyi adományból szerezte meg. Ezek már az adományozás idején sem voltak teljesen lakatlanok. A XII. század első fele óta ott éltek a feketekörösmenti nagy erdőkben Tót szláv telepesei. A kezén lévő többi falut azonban ő telepítette, sőt néhány olyan község alapítását is neki kell tulajdonítanunk, melyeknek az eredete teljes bizonyossággal meg nem állapítható. Legkorábbi telepítései a Feketekörös és Gyepes szögében álló Ant, Mártonteleke, Kis- és Nagykemény voltak.

Antra vonatkozó adataink annyira hiányosak és olyan késői időből származnak, hogy a nemzetség birtoklása oklevelesen nem igazolható. A terület régi viszonyainak ismeretében azonban bizonyosnak látszik, hogyha Becsegergelyek birtokaival határos falu csak az ő telepítésük lehet. Mivel a nem éppen gyakori falunév, mint személynév, nemzedékrendjükön többször előfordul,¹⁶ valószínű, hogy a nemzetség XII—XIII század fordulóján nagy szerepet játszó Ant nevű tagja telepítette. Egységes területen alakult ki Kis-, Nagykemény és Mártonteleke, régi nevén Botkeménye. A nemzetség szerepét késői okleveleinkből csak Mártontelekre vonatkozólag állapíthatjuk meg teljes bizonyossággal,¹⁷ de a három szomszédos falu nevének azonossága vitathatatlaná teszi a köztük egykor fennállott kapcsolatot. Az első Kemény nevű falu — hihetőleg a későbbi Nagykemény — a XII. század második felében települhetett meg. A következő század elején Botkeménye járult hozzá, melyet az a Both comes alapított, akinek birtokait 1258 előtt ötkölte a Becsegergely nemzetség többi tagja.¹⁸ A Becsegergelyek itteni birtokai ismeretlen úton idegen kézre kerültek és rövid időre is csak Botkeményét sikerült visszaszerezniök. Botkeménye névváltoztatása egyben arra az időpontra is fényt vet,

¹⁴ 1214: VárReg. 68., 101.

¹⁵ A nemzetségre l. Karácsonyi: Nemzetségek, I. 217. és k. l.

¹⁶ Karácsonyi i. m. I. 216. l.

¹⁷ 1320: Zichy, I. 180. l. — 1377: Justh. K. 1—6.

¹⁸ Karácsonyi i. m. I. 222. l.

amikor a nemzetség elvesztette birtokait. A falut a Zóvárd nemzetség igyekezett mindenféleképpen megkaparintani. A XIII. század derekán kellett megszereznie, mert a településnek új nevet adó Zóvárd nembeli Márton 1283 előtt meghalt.¹⁹ Lehetséges, hogy az új név feltűnése egyszerű birtokoscserenél többet takar. Talán a tatárjárás utáni újraalapítás kapcsolódik az említett Mártonhoz. A három község közül Kiskemény volt a legfiatalabb, de ennek a kialakulása is végbement a XIV. század elején. 1341-ben már oklevél említi.²⁰

Az Erdőhátság keleti részében két falujuk volt a Becsegergelyeknek: Feketetót és Kávásd. Tótról már megállapítottuk, hogy a királyi birtoklás idején telepítették, de a másik a nemzetség alapítása. A tatárjárás előtti első települést a reáúduló pusztítás elsodorta. Kávásd még 1316-ban is Tóttal egyetemben lakatlanul állott.²¹ Ekkor a nemzetség két tagja, Ond és Lél vállalkoztak az elpusztult közös birtokok benépesítésére. Az újraépítés 1355 előtt befejeződött, mert a családtagok akkor már mind a két falun osztozkodnak.²² A nemzetség alapította községek közül több idegen kézre került, úgyhogy a bihari ág, melyet a Tóti Léliek vittek tovább, végül is csak Tótot, Kávásdot és ideig-óráig Mártonteleket tartotta meg.

3. A Becsegergely nemzetség birtokai közé volt beékelve a Zóvárd nem Baj nevű faluja. A török eredetű²³ pusztja személynévből alakult helységnév mutatja, hogy a község a XIII. század előtt keletkezett. Reávonatkozó adataink az 1283. évvel kezdődnek, amikor a Zóvárd nembeliek osztoznak az egyik rokonuk magtalan elhalálózásával reájuk szállott birtokokon.²⁴ Az oklevelek tehát nem adnak elegendő támasztékot annak eldöntéséhez, hogy vajjon a község a Zóvárdok alapítása-e, vagy pedig már kialakulva került tulajdonukba. Különböző ágaiknak a faluhoz való jussából következik, hogy ha nem is ősi szállásuk, mindenesetre igen korai szerzeményük. Még ha a település alapjait nem is ők rakták volna le, naggyáfejlesztése az ő érdemük. Már első említésekor állott a közös határból kiszakadt Kisbaj is. Ez a tatárjárás utáni település mindenesetre az ő munkájuk eredménye.

Nemzetségi településnek tartjuk Feketebátort és Fekete-györöst is. Az alapító család meghatározásához azonban csak kerülőúton juthatunk el. A középkor elején Bátoron monostor állott.²⁵ Feltehetjük tehát, hogy a falvak alapítója is az a nemzetség lehetett, amelyiké a monostor volt. Bátor gazdája a

¹⁹ Wenzel, IX. 363. 1.

²⁰ Anjou, IV. 149. 1.

²¹ Justh, K. 1—2. (1382. é. á. i.)

²² Anjou, VI. 356. 1.

²³ Gombócz Z.: Árpádkori török személyneveink. (M. Ny. 1915. 434. 1.)

²⁴ Wenzel, IX. 363. 1.

²⁵ Bunyitay, II. 425. 1.

XIV. század vége óta a Toldiak,²⁶ előzőleg azonban a falu a körösszegi királyi uradalom része.²⁷ Mivel pedig Körösszeg és tartozékai Barsa Kopasz nádor hűtlensége után szállottak a királyi fiscusra, bizonyos, hogy Bátor is tőle került 1317 után a király tulajdonába.²⁸ Jellemző, hogy Feketegyörösön a Barsa nembeli Nadányiaknak az egész középkorban volt birtokuk.²⁹ A béli hegység északnyugati lejtőjét, valamint a Feketekörös-Hollódi patak közti hegyeket, ahol később a széplaki kerület kialakult, 1333-ban a nemzetség egyik tagja hagyatékaként kapta meg a váradi püspök és káptalan.³⁰ A Barsa birtokok egykor egészen a Becsegergely-falvakig lenyúlhattak; itt kereshetjük a nemzetség ősi szállásterületét, ahonnan különben Karácsonyi János is származtatja.³¹ Különös azonban, hogy az előkelő nemzetség kultikus központja ismeretlen. Azt hisszük, hogy a bátori monostor volt ez, melyet Kopasz elkobzott vagyonával vesztett el. Következésképpen Bátort és Györöst a Barsa nemzetség telepítésének vehetjük. Az előbbi a puszta személynévvvel nevezett helységek közé tartozván, a XII. században vagy még korábban keletkezett, a másik pedig a XIII. század szülötte, amikor a magyarság behatolt az erdőkbe is.³² A következő század második felében Györös egyik része idegen tulajdonba került és ezen később Kis- vagy Felsőgyörös névvel új falu települt meg.³³ A királyi birtoklás alatt vagy talán már a Toldiak kezében még egy község alakult ki: Csatfalva. Keletkezése a XIV—XV. század fordulójára tehető.

A középkor végére 22 falu állott a gyepesmenti erdőkben. Közülök csak kettő nem magyar nevű és még két olyan helység van, melyeknek alapítói a falunév ellenére részben vagy egészen idegenek.³⁴ Kéza neve semmiféle nyelvi sajátóságot nem árul el, de legnagyobb valószínűség szerint magyar eredetű.³⁵ Szalonta neve határozottan idegen, de a szláv eredetű³⁶ személynévnek a magyar névadás szabályai szerinti alkalmazásából a telepések nemzetiségére nem következtethetünk. A szláv személynév ugyanis lehet csupán a falut alapító birtokosra jellemző, de nem szükségképpen a lakosságra is. Feketetót megülői egészen bizonyosan szlávok, ezt az első települést azonban a tatárjárás teljesen megsemmisítette. A Becse-

²⁶ 1390: Bánffy, I. 432. l.

²⁷ 1326: Bölöni. — 1344: H. O. III. 149. l.

²⁸ Csáky, I. 218. l.

²⁹ 1402: Nadányi. — 1479: Nadányi, f. 11. No. 4.

³⁰ Stat. 72. l. — Századok, 1888. 154. l.

³¹ Karácsonyi: Nemzetségek, I. 210. és k. l.

³² Gombócz id. c. M. Ny. 1915. 435. l. — Oklsz.

³³ 1479: Nadányi, f. 11. No. 4.

³⁴ Kéza, Szalonta — Feketetót, Tamáshida.

³⁵ Kniezsa I. szíves közlése.

³⁶ Kniezsa I. szíves közlése.

gergely nemzetség által a XIV. század elején újraépített faluban már nyoma sem lehetett a régi telepéseknek, hiszen a község 1241—1316-ig lakatlanul állott, az új népesség pedig teljes egészében magyar volt. Hasonló a tamáshidai német népsziget sorsa, amelynek tálán már eredetileg is volt magyar lakossága. A tatár pusztítás azonban a németeket annyira megtizedelte, hogy a hiányok pótlására beszivárgott környékbeli magyarság velük szemben feltétlenül számbeli fölénybe került. Elmagyarosodásuk legkésőbb a XV. század közepére befejeződött. 1483-ban már csak három Szász nevű család neve őrzi az egykori németség emlékét.³⁷ A települési terület nemzetiségi képe ettől kezdve egységesen magyar. Bizonyítékul a mellékelt névanyag-
ra utalunk. Földrajzi nevet csak tizet ismerünk, de ezek mind magyarok. A falu- és határnevek kétségtelenné teszik, hogy a magyarság a területet érintetlenül vette birtokába. A lakosság összetételére rávilágító névsortöredékekben 590 magyar, 84 bizonytalan és csak 2 idegen nevű jobbágyot találunk.³⁸ A bizonytalan nevek viselői kevés kivétellel magyaroknak tekinthetők. A két idegen név közül az egyikkel Tulkán találkozunk 1215-ben³⁹ (Zovizlou) s ilyen korai időből való keresztnévet, mely hozzá még a magyarok között is használatos volt, nem vehetünk az egész magyar nevű falu összetételére jellemzőnek. A másik név — Barith — 1585-ben Köleséren fordul elő olyan magyar névtömegben, hogy egészen nyugodtan mondhatjuk: ez az egy család délvidékről idemenekült horvát, vagy szerb familia volt.

	Személynevek						Földrajzi nevek	
	Középkori			XVI. századi			M.	B.
	M.	I.	B.	M.	I.	B.		
Ant — — — —	—	—	—	10	—	2	—	—
Árpád — — —	8	—	2	25	—	6	1	—
Baj — — — —	5	—	—	3	—	—	—	—
Barmod — — —	—	—	—	13	—	8	—	—
Feketebátor — —	1	—	—	42	—	8	2	—
Bélsok — — — —	21	—	2	—	—	—	6	—
Csatfalva — — —	—	—	—	—	—	—	—	—
Feketegyörös —	—	—	—	—	—	—	1	—
Kávásd — — —	—	—	—	—	—	—	—	—
Nagykemény — —	—	—	—	7	—	—	—	—
Kiskemény — —	—	—	—	7	—	2	—	—
Kéza — — — —	—	—	—	16	—	1	—	—
Kölesér — — —	9	—	2	133	1	11	—	—
Madarász — — —	1	—	—	19	—	2	—	—
Mártontelek — —	—	—	—	2	—	—	—	—

³⁷ Dl. 18786.

³⁸ Kniezsa I. osztályozása alapján.

³⁹ VárReg. 129.

	Személynevek						Földrajzi nevek	
	Középkori			XVI. századi			M.	B.
	M.	I.	B.	M.,	I.	B.		
Pataósi — — —	—	—	1	21	—	1	—	—
Pata — — — —	—	—	—	39	—	4	—	—
Szalonta — — —	—	—	—	11	—	2	—	—
Szil — — — —	—	—	—	14	—	5	—	—
Tamáshida — —	34	—	7	62	—	5	—	—
Feketetót — —	—	—	—	50	—	4	—	—
Tulka — — —	—	1	—	37	—	9	—	—
	79	1	14	511	1	70	10	—